

на початку квітня, у Лондон для остаточного вирішення організаційних питань і зустрічі делегатів. Звідти він повідомляв В. І. Леніну: «Нас все ще 10 делегатів. Розмовляємо...»⁶³.

Делегати, що зібралися на III з'їзді РСДРП, віддали належне найбільш активним борцям за його скликання, обравши президію в складі: голови — В. І. Леніна і двох співголів — О. О. Богданова і Л. Б. Красіна.

Одержано 12.04.90.

Освещается ранний период революционной деятельности А. А. Богданова — философа, экономиста, медика и политика, забытого советской исторической наукой. Рассматривается его роль в истории большевизма периода 1903—1905 гг.

⁶³ Переписка заграничных учреждений РСДРП, руководимых В. И. Лениным, с местными партийными организациями 1905—1907 гг.— М., 1975.— Т. 2.— Кн. 1.— С. 219.

Питання вітчизняної історії в зарубіжній історіографії

С. О. Єкельчик (Київ)

З історії українсько-єврейських відносин

Автор подає огляд виданого в Канаді у 1988 р. англійською мовою збірника статей «Українсько-єврейські відносини в історичній перспективі». На його думку, матеріали збірника відображають суперечливість сучасного етапу розвитку немарксистської історіографії історії України, коли старі тенденційні положення поєднуються з дедалі зростаючим прагненням до об'єктивістського, неупередженого аналізу історичних подій.

Вже сама назва виданого 1988 р. у Канаді збірника статей — «Українсько-єврейські відносини в історичній перспективі»¹ — може стати предметом для роздумів. Адже ця тема майже не розроблялася сучасною радянською історіографією. Мало хто знає навіть про те, що у 20—30-х роках в деяких вузах України були єврейські відділення, а в складі АН УРСР діяв Кабінет по вивченню єврейської радянської літератури, мови та фольклору. Існувала також єврейська історико-археографічна комісія, яка займалася виданням наукових праць. У роки культу особи усе це було ліквідовано, і аж до початку революційної перебудови досліджувати історію євреїв в СРСР, і зокрема на Україні, було практично неможливо.

Натомість українсько-єврейські відносини традиційно не проходили повз увагу зарубіжного українознавства. Причини цього не такі прості й однозначні, як це могло б здатися. Звичайно, «наука не терпить порожнечі», і цілком природно, що замовчуване у нас активніше вивчалось немарксистською історіографією. Крім того, не можна відкидати

¹ Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective / Edited by Peter J. Potichnyj and Howard Aster.— Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1988.— 531 p.

й зацікавленості певних політичних кіл на Заході в «історичному обґрунтуванні» альянсу сіоністів з українськими націоналістами². Особливо виразно це проявлялося в епоху тотальної політизації західної історіографії у 50—70-х роках. Сіоністські центри щедро фінансували відповідні дослідження. Під їхньою егідою створювалися численні спільні комісії, асоціації, скликалися симпозиуми, видавалися монографії й збірники статей. Так, ще донедавна окремі праці з історії України виходили при фінансовій підтримці відомої сіоністської організації «Бнай Брит»³.

Політична кон'юнктура вимагала від західних дослідників захищати діяльність українських націоналістів і сіоністів, акцентувати увагу на їх спільній боротьбі «проти більшовизації України». Антисемітські злочини націоналістів у період їх співробітництва з гітлерівською Німеччиною всіляко замовчувалися. Консервативні українські та єврейські теоретики не цуралися суто політичних заяв про підтримку експансіоністської політики Ізраїлю, закликали об'єднати зусилля з метою «внутрішнього розкладання» СРСР.

Однак у 80-х (а почасти вже й у 70-х) роках в духовному житті людства сталося багато змін глобального масштабу. Воно почало усвідомлювати спільність своєї долі. На нові рубежі вийшла й немарксистська історіографія. Цей найновіший виток західної історичної думки був внутрішньо суперечливим. Він поєднав у собі старі підходи, традиційні антирадянські сюжети з усе переважаючим об'єктивістським, неупередженим поглядом на історичний процес. Відображенням цієї неоднозначності й суперечливості певною мірою і є збірник статей, присвячених українсько-єврейським відносинам. Чудово видана, велика за обсягом (531 с.) книга містить 25 статей та матеріали міжнародного «круглого столу» конференції з цих же проблем, яка відбулася в Канаді у 1983 р. в університеті Маккарі (м. Гамільтон). Більшість статей є переробленими доповідями її учасників. Серед авторів збірника — історики, політологи й літературознавці США, Канади та Ізраїлю, у тому числі майже всі провідні сучасні україністи Північної Америки — Дж. Грабович, О. Пріцак, І. Рудницький (помер 1984 р.), Ф. Сисин та ін. Статті згруповано у шість розділів, які охоплюють проблеми історії України з перших століть нашої ери до сучасності, а також частково історію Канади та деякі аспекти розвитку української і єврейської літератур.

Перший розділ («Ранній період») відкривається змістовною статтею О. Пріцака — відомого американського україніста, який багато років керував Інститутом українознавчих студій при Гарвардському університеті. Вона присвячена євреям Східної Європи та їх взаємовідносинам з хазарами, Руссю й литовцями у VII—XV ст. Ця стаття є, очевидно, частиною багатотомної праці О. Пріцака «Походження Русі». Особливий інтерес викликає зроблений ним аналіз ролі єврейського елемента в культурі хазар та його впливу на Русь. Тут радянський читач знайде маловідомі імена учених-євреїв, які жили на Русі в XI—XIII ст., талмудистів і каббалістів, енциклопедистів середньовіччя Мойсея Київського, Іси Чернігівського, Ісаака Руського й воєначальника князя Святополка Ізяславича Іванка Захарича, який, вірогідно, походив з хазарських євреїв (с. 8). Щоправда, нам уявляється ризикованим твердження автора, нібито Київ і Чернігів заснували хазари у першій половині IX ст. (с. 7). О. Пріцак простежив долю євреїв у Великому князівстві Литовському аж до повного їх вигнання в 1496 р. за указом великого князя Олександра й міграції на ці землі на початку XVI ст. неавтохтонних євреїв з країн Центральної Європи (так званих «ашкеназі»).

² Варварцев Н. Н. Национализм в обличье советологии: Критика современной буржуазной историографии Украины.— Киев, 1984.— С. 77.

³ Nationbuilding and the Politics of Nationalism: Essays on Austrian Galicia.— Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1982.— 345 p.

Три наступні статті першого розділу, які присвячені участі євреїв у заселенні України в XVI—XVII ст. та ролі «єврейського фактора» у козацьких повстаннях і, зокрема, у «повстанні Хмельницького», охоплюють фактично єдину комплексну тему. Перша з них належить перу проф. Ш. Еттінгера — директора Інституту сучасного єврейства при Єрусалимському університеті. Показово, що довідковий апарат своєї статті автор обмежив кількома побіжними посиланнями у тексті. Не утруднюючи себе доказами, він заявляє, що «...жорстокість нападів на євреїв у 1648 р. і після цього була наслідком не стільки релігійного запалу або соціальної помсти, скільки зростлого політичного впливу Московської держави з її довгочасною традицією ненависті до євреїв і неприйняття самої можливості існування євреїв у християнській державі» (с. 30). Тенденційним положенням Ш. Еттінгера протистоять об'єктивістські статті американських дослідників Ф. Сисина та Я. Пеленського. Останні виступають проти абсолютизації ненависті козаків до осіб єврейської національності взагалі, проти звичайного для сіоністської історіографії порівняння подій середини XVII ст. навіть з тотальним знищенням євреїв фашистами в роки другої світової війни. Річ у тім, пише, зокрема, Я. Пеленський, що «євреї були складовою частиною, а саме — нижчою верствою представників» усєї системи латифундистського землеволодіння, володарювання шляхти (с. 37). Такий погляд взагалі є характерним для сучасних вчених країн Заходу, крім Ізраїлю. Широко відомий ще у 40—60-х роках історик і політолог К. Дойч відзначав, що євреї були своєрідними «амортизаторами між польськими поміщиками і українськими селянами»⁴. Водночас Ф. Сисин та Я. Пеленський не залишають поза увагою такі традиційні для марксистської історіографії категорії, як «національна ідеологія», «православна свідомість» тощо. Протягом тривалого часу радянські філософи й соціологи піддавали їх нищівній критиці. Однак нині, коли успішно розробляються такі поняття, як «соціальна психологія», «масова свідомість», «історична свідомість» та «національна свідомість», це вже неможливо. Подібні категорії необхідні для вивчення духовного життя суспільства. Досвід ряду західних учених підтверджує, що це зовсім не відволікає від дослідження тих чи інших економічних та соціальних реалій.

Другий розділ книги, огляд якої ми подаємо, — «Національне відродження» — присвячено середині XIX — початку XX ст. У статті Р. Сербина, зокрема, йдеться про маловідомий епізод журнальної полеміки 60-х років XIX ст. — суперечку між часописами «Основа» та «Сіон» (Одеса), яка стала «першими публічними дебатами в новий час з українсько-єврейських відносин» (с. 85)⁵. Призвідником дискусії про вживання слова «жид» виступив тоді колишній член Харківсько-Київського таємного товариства В. Португалов, а його головним опонентом став П. Куліш. Вбачаючи у ньому образливий зміст, Португалов наполягав на вживанні в журналі «Основа» слів «єврей» та «єврейський». П. Куліш же доводив, що слово «жид» в українській мові, на відміну від російської, не є образливим і відповідає російському «єврей». Полеміка навколо термінів переросла в дискусію двох часописів про історичні взаємовідносини між українцями та євреями. З одного табору лунали звинувачення у войовничому антисемітизмі, з іншого — у традиційній «єврейській експлуатації» та ізоляціонізмі (с. 97—103). В цій полеміці потонув голос самого В. Португалова, котрий, як зазначає автор, за-

⁴ Deutsch K. W. Nationalism and Its Alternatives.— New York: Alfred A. Knopf, Inc., 1969.— P. 46.

⁵ Останнім часом з'явилося кілька цікавих статей Дж. Клієра про єврейську пресу та єврейське питання в журналістиці другої половини XIX ст.: Klier J. D. "Kievlianin" and the Jews: 1864—1873 // Harvard Ukrainian Studies.— Vol. V.— N 1.— March 1981.— P. 83—101; Klier J. D. The Jewish "Den" and the Literary Mice, 1869—71 // Russian History — Histoire Russe.— Vol. 10.— Part 1.— 1983.— P. 31—49.

кликав до «інтеграції євреїв у українське суспільство». Він, додамо від себе, розповсюджував «Колокол», створював недільні школи, за що і був ув'язнений та висланий разом зі своїми українськими, російськими й польськими товаришами по Харківсько-Київському таємному товариству.

Назва статті професора Тель-Авівського університету М. Мишкинського «Ставлення українських соціалістів до єврейського питання в 1870-ті рр.» не зовсім відповідає її змістові. Автор, очевидно, просто використав можливість опублікувати основні положення своєї «концепції українського соціалізму». Його теоретична побудова складається з кількох підрозділів з такими назвами: 1) дефініція українського соціалізму; 2) «єврейський компонент»; 3) проблема періодизації; 4) геополітичний аспект; 5) історична традиція; 6) реальність та ідеологія. Для прикладу наведемо частину визначення «українського соціалізму». За М. Мишкинським, йдеться про тих соціалістів, котрі «... так чи інакше мали виражене усвідомлення того, що вони українці й діяли у відповідності з цим. Незважаючи на те, що вони визнавали міжнародну сутність соціалізму, вони вважали його насамперед і найбільше рішенням специфічних проблем українського життя...» (с. 64). Так, автором не віднесено до українських соціалістів народників Я. Стефановича та В. Дебогорія-Мокрієвича, прізвище якого, до речі, помилково чи через друкарський недогляд подано як Моркевич. Вказуючи, що «український соціалізм, здається, не мав верховного органу», М. Мишкинський називає серед найвпливовіших його представників М. Драгоманова, С. Подолинського, О. Терлецького, М. Павлика та І. Франка. Аналітичний підхід ізраїльського дослідника викликає певний інтерес (хоча його можна й заперечувати). Однак значення єврейського питання для українських соціалістів подекуди, на наш погляд, перебільшується. Так, автор намагається звести теоретичні розходження С. А. Подолинського з редакцією журналу «Вперед» до засудження «впередівцями» «антиєврейських уявлень в українських брошурах» (с. 58). При цьому М. Мишкинський лише мимохідь згадує, що йшлося не про євреїв взагалі, а лише про так звану «єврейську експлуатацію», тобто про певне соціальне явище.

У збірнику вміщено також посмертну статтю відомого канадського українознавця проф. І. Рудницького — «Українсько-єврейські відносини в українській політичній думці дев'ятнадцятого століття». Автор її зосередив увагу на поглядах таких трьох видатних теоретиків, як М. Костомаров, М. Драгоманов та І. Франко. Причому, якщо позицію Костомарова висвітлено побіжно, а слова Франка взяті здебільшого з його художніх творів, то погляди Драгоманова розглянуто досить ґрунтовно. Канадський історик особливо уважно проаналізував такі праці М. Драгоманова, як «Євреї та поляки в Північно-Західному краї» (1875 р.) та «Єврейське питання на Україні» (1882 р.). Як справедливо вказує Рудницький, М. П. Драгоманов покладав відповідальність за нестерпні умови життя єврейської бідноти на Україні і погроми насамперед на царський уряд. На відміну від багатьох народників, Драгоманов принципово засудив єврейські погроми 1881 р.⁶, відкинув їх тлумачення як нібито прояву «соціального протесту». Однак найпродуктивнішою ідеєю мислителя Рудницький вважає необхідність існування «особливого єврейського соціалістичного руху» (с. 75).

Дж.-П. Химка і О. Баран розглядають українсько-єврейські відносини в галицькому селі та на Закарпатті наприкінці XIX ст. Викладач університету провінції Альберта (м. Едмонтон) Дж.-П. Химка здійснив

⁶ Зазначимо принагідно, що історія єврейських погромів на Україні дуже активно, хоч і з різним ступенем об'єктивності вивчається на Заході. Див., зокрема: Pritsak O. The Pogroms of 1881 // Harvard Ukrainian Studies.— June 1987.— Vol. XI.— N 1—2.— P. 8—43; Weinberg R. Workers, Pogroms, and the 1905 Revolution in Odessa // The Russian Review.— January 1987.— Vol. 46.— N 1.— P. 53—76.

цікавий соціологічний аналіз дописів з місць до львівської газети «Батьківщина» за 1884—1885 рр. Однак навряд чи можна судити про соціальні відносини на селі тільки з газетної підшивки. Тому особливо вигідно вирізняє дослідження Дж.-П. Химки з-поміж інших використання ним матеріалів ЦДІА УРСР у м. Львові та відділу рукописів ЛНБ ім. В. Стефаника АН УРСР. «Релігійний антисемітизм навряд чи виражений в кореспонденції»,— робить висновок автор і вказує, що джерела конфліктів вкоренилися в «економічному антагонізмі» та його «політизації» українським національним рухом (с. 148—149). Невелика стаття О. Барана присвячена в основному політиці австро-угорського, а згодом угорського і чехословацького урядів щодо національних меншостей Закарпаття у XVIII—першій половині ХХ ст. На думку автора, «закарпатський досвід довів: євреї та українці можуть жити разом, мирно співіснуючи, без антагонізму чи ненависті» (с. 170). Не заглиблюючись у класову та національну стратифікацію населення краю, О. Баран пояснює це тим, що гноблення з боку великої нації сприяє згуртуванню національних меншостей.

Питанню про взаємовідносини українських та єврейських політичних партій в 1900—1917 рр. присвячена стаття Ю. Бошика. Автор одразу застерігає, що його концепція «української партії» суто етнічна, на відміну від територіальної. Тому навіть діяльність «Спілки» аналізується у нього «як виняток», оскільки як автономна організація вона входила до всеросійської партії меншовиків (с. 173—174). Природно, що при такому підході картина політичного життя на Україні подається лише фрагментарно. Наприклад, Ю. Бошик докладно висвітлює зв'язки РУП з Бундом, причому зазначає, що, крім усього іншого, їх об'єднувала «ворожість до російських централізованих революційних партій...» (с. 176). Однак діяльність цих самих партій на Україні зовсім не простежується. Дослідник розглядає історію виборчих блоків між подібними за соціальною орієнтацією партіями (у 1905—1906 рр.—УДРП із Союзом єврейської рівності і т. д.), контакти між закордонними організаціями (УСДРП і Бунду у 1907—1909 рр.) Жодна зі статей збірника, в тому числі й стаття Ю. Бошика, не дає цілісного уявлення про діяльність єврейських партій, їх місце у політичному спектрі на Україні. Однак такі огляди в немарксистській історіографії все ж існують⁷.

Третій розділ збірника названо упорядниками «Революція та після неї». Матеріалам, що стосуються безпосередньо політичної боротьби на Україні, передують теоретична стаття Дж. Елі про особливості процесу державного будівництва у Східній Європі в 1914—1923 рр. Автор виділяє деякі цікаві загальні риси цього процесу. По-перше, із зовнішнього боку, це фундаментальні зміни геополітичного характеру в Європі—перетворення регіону історичних багатонаціональних імперій на скупчення численних «територіально-фрагментарних» національних держав. По-друге, це—завершення «національно-формуєчих процесів», що сягають своїм корінням епохи Великої Французької революції, а надто—революцій 1848—1849 рр. І, зрештою, це—початок розколу світу «на два ідеологічні блоки» (1917—1923 рр.), зростання впливу соціалістичних рухів (с. 214—219).

У статті ізраїльського історика М. Мінца «Київські сіоністи та український національний рух» висвітлюється період з лютого по жовтень 1917 р. На думку автора, Лютий «надихнув єврейське політичне відродження, фокусуючи його увагу на питанні національних прав та персональної автономії» (с. 251). Про інший, на наш погляд, більш суттєвий аспект цього відродження—боротьбу соціалістичних та демократичних єврейських організацій за соціальні зміни в Росії—у

⁷ Див., наприклад: Bogys Y. Political Parties in the Ukraine // The Ukraine, 1917—1921: A Study in Revolution.—Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press. 1977.—P. 152—157.

статті навіть не згадується. Що ж стосується тактики правих сіоністських партій по відношенню до Центральної ради, то, на думку дослідника, вона була неоднозначною. З одного боку, на Україні «вперше в новій історії євреям було надано можливість інституціоналізувати їхню автономію в діаспорі» (с. 251). З іншого боку, єврейські політичні організації (сіоністи в тому числі) були загальноросійськими і побоювалися децентралізації. Тому вони виявляли стриманість щодо спроб ради гарантувати Україні максимально можливий суверенітет (с. 256—259).

У ширшому хронологічному плані розглядається ця проблематика в статті Дж. Френкеля «Дилема єврейського національного автономізму: випадок України, 1917—1920». Професор Єрусалимського університету акцентує увагу на організаційному втіленні ідеї національно-персональної автономії — скликанні національної (на відміну від територіальної) асамблеї. Ідея скликання такого органу виникла не без впливу положень школи «австрійського марксизму» О. Бауера та К. Реннера. У масштабі всієї країни вона виявилася у спробах скликання після Лютневої революції Всеросійського єврейського з'їзду. На Україні в липні 1918 р. відбулися вибори до Тимчасових єврейських національних зборів, які зібралися вже за часів Директорії — 3 листопада 1918 р. В них домінував сіоністський блок (с. 270). Делегація обраного зборами Національного секретаріату навіть вела переговори з Директорією (а саме — з Винниченком) про культурні, релігійні та інші права єврейської національної меншості. Паралельно автор розглядає також участь єврейських партій (Бунду, Об'єднаної єврейської соціалістичної партії, Поалей-Ціон та ін.) у діяльності деяких установ українських урядів, що виникали в 1917—1918 рр. Дж. Френкель робить висновок про банкрутство ідеї єврейської національної автономії у країнах Східної Європи після першої світової війни. Умовами успіху цієї ідеї, пише автор, були б «зміцнення парламентарної демократії», «високий ступінь ладу, стабільності та лібералізму» (с. 275).

Завершує третій розділ збірника стаття М. Альтшулера, присвячена українсько-єврейським відносинам в Радянському Союзі до початку Великої Вітчизняної війни. Однак у поле зору автора потрапила насамперед політика Радянської влади щодо розвитку національних культур. 1920—1923 рр. характеризувалися на Україні, за твердженням М. Альтшулера, «...стриманим і навіть негативним ставленням до української та єврейської мови і культури» (с. 286). На підтвердження цього наводяться дані про зменшення кількості публікацій національними мовами та ліквідацію деяких газет і культурних закладів (с. 289—290). На початку 1923 р. в політиці Радянської влади відбувся поворот, який привів до початку відомої «українізації» і менш відомої «євреїзації» («юдишизації»). М. Альтшулер називає шість основних причин цього повороту. Наводимо їх повністю: «1) «Криза ножиць» загрожувала відчуженням селян від Радянської влади. Необхідно було відновити нормальні відносини між селянами неросійських прикордонних земель і містами; 2) Політика запобігливості щодо національних почуттів неросійських народів, як розраховували, мала викликати симпатію до Радянського Союзу серед національних груп за кордоном. Це було особливо важливим на Україні, оскільки частина українського народу жила в Польщі, де вона зазнавала полонізації; 3) Бажання забезпечити лояльність переважно неросійського населення у прикордонних землях нещодавно створеного Радянського Союзу; 4) Необхідність довести, що встановлення нової політичної структури — Радянського Союзу — не буде працювати проти потреб й інтересів неросійських національностей; 5) Сталін боявся, що члени партії з [неросійських] національностей будуть діяти проти нього, використовуючи листи Леніна, що критикували його національну політику; 6) Сталін мріяв при підтримці партійного керівництва національних республік перемогти у боротьбі з Троцьким»

(с. 291). Зазначимо, що, можливо, тут перебільшено (як для початку 1923 р.) особисту роль Сталіна у розв'язанні корінних питань політики на Україні.

Незвичайним є четвертий розділ збірника — «Літературні та соціальні рефлексії». І. Бартел аналізує тему українсько-єврейського співіснування в новій єврейській літературі. Він спирається на твори як єврейських письменників, що жили на Україні у ХІХ — на початку ХХ ст., так й ізраїльських письменників — вихідців з України. Неважко помітити, що авторові ближчі ті літератори, котрі вважають усіх українців одвічними антисемітами і котрі «не обманюються, навіть коли їхні діти роз'яснюють їм нові ідеї єврейсько-українського співіснування» (с. 324). У статті подибуємо наукоподібні спроби виділити, наприклад, фабульні типи «зіткнень» українців з євреями — на ринку, в шинку, у єврея-ремісника (до речі, хіба у літературі нічого немає про зіткнення українців — робітників і селян — з євреями-орендаторами та підприємцями?).

Цікавою, як на нашу думку, є стаття професора Гарвардського університету Дж. Грабовича «Єврейська тема в українській літературі дев'ятнадцятого та початку двадцятого століть» (Дж. Грабович відомий українському читачеві як автор книги про Кобзаря — «Поет як міфотворець», уривки з якої були надруковані 1988 р. в часописі «Всесвіт»). У невеликому огляді автор висвітлив цей спеціальний аспект ідейно-образної системи творів української літератури від «Історії русів» та М. Гоголя до «Між двох сил» (1919 р.) В. Винниченка. Дослідником розглядаються різноманітні втілення єврейської теми: від традиційних біблійних сюжетів до напівсоціологічних картин життя євреїв на Україні ХІХ — початку ХХ ст. Разом з тим Дж. Грабович визнає, що його огляд ще не дає можливості зробити «широкі, синтетичні висновки».

Маловідомі проблеми взаємодії єврейської та української культури розглянуті у статті канадського дослідника О. Малицького «Радянські українські переклади єврейської літератури». Динаміка зміни кількості перекладів є вельми показовою. За 1917—1920 рр. українські переклади єврейських письменників невідомі. У 20-ті роки було видано 16 назв (з них 14 — протягом двох останніх років десятиліття). В 30-х роках з'явилася 121 публікація, 40-х — 29, 50-х — 15, 60-х — 28 і у 70-х — 21. (с. 347—348). Даних за 80-ті роки, які, на нашу думку, мали б показати зростання кількості перекладів, у О. Малицького ще немає.

Окремо в цьому розділі стоїть стаття М. Богачевської-Хом'як «Єврейські та українські жінки: подвійна меншість». Це спроба порівняти спосіб життя й місце в сім'ї та суспільстві жінок дореволюційної України, які несли подвійний тягар — жіночий та національної меншості в Російській імперії. Працюючи нарівні з чоловіками, українки і єврейки, як вважає американська дослідниця, «не поділяли ідеали материнства і домашнього затишку, що були притаманні західноєвропейському середньому класові» (с. 357). Дослідницею розглядаються також особливості «соціалізації та формування ідеологічного мислення» українських та єврейських жінок. Цінність висновків автора дещо знижують бездоказові посилання на «антиукраїнізм і пізніше антисемітизм більшовиків» (с. 361). Наведено приклади тісного співробітництва єврейок та українок всередині політичних партій (наприклад, у «Спілці»: Настя Грінченко, Марія Виноградова і Геня-Лія Кирнос, Гільда Вульфсон та Сара Шац). Особливу увагу М. Богачевська-Хом'як приділила діяльності Наталі Кобринської — лідера фемінізму на Західній Україні⁸.

«Методологічні проблеми і філософські спірні питання у дослідженні єврейсько-українських відносин під час другої світової війни» —

⁸ Докладніше див.: Bohachevsky-Chomiak M. Natalia Kobryn'ska: A Formulator of Feminism // Nationbuilding and the Politics of Nationalism: Essays on Austrian Galicia. — Cambridge, Massachusetts, 1982. — P. 196—220.

такою, не більше і не менше, є назва статті Я. Білінського, що відкриває п'ятий розділ збірника. І це не випадково. Навіть найтенденційніші західні історики не можуть заперечувати участь українських націоналістів у масовому знищенні євреїв фашистами. Не приносять особливого успіху і спроби підмінити аналіз їх катівської ролі міркуваннями про «суперечності» між євреями та українцями «взагалі». Тому Я. Білінський і змушений обмежитися посиланнями на те, що, мовляв, у «напруженій атмосфері, створеній органами масової інформації і повторними судами» навколо злочинів фашистських поплічників, необхідно все ж досліджувати «справжні факти» (с. 388).

На фоні «дослідження» Я. Білінського вигідно виділяється стаття А. Вейса про події воєнного часу на Західній Україні. Затаврувавши злочини націоналістів, ізраїльський історик відкидає тезу про «одвічний антисемітизм» українського народу. Більше ста українців, підрахував він, було страчено гітлерівцями тільки у Східній Галичині за спроби схвати євреїв. «Моя сім'я і я,— пише дослідник,— були врятовані українською жінкою, яка переховувала нас двадцять два місяці в Бориславі» (с. 417—418).

Про автора статті «Єврейське питання та українсько-єврейські відносини в українському «самвидаві» І. Клейнера в біографічній довідці читаємо таке: «Незалежний вчений і журналіст, який емігрував з Радянського Союзу в 1971 р. і нині живе у Сполучених Штатах; опублікував кілька книжок і багато статей з проблем радянської національної політики» (с. 514). І. Клейнер розглядає український «самвидав» як складне, неоднозначне явище. Представники демократичної тенденції в «дисидентстві» 60—70-х років засуджували відхід від принципів хрущовської «відлиги», боролися за демократизацію, за право усіх народів на розвиток національної освіти і культури, проти антисемітизму. Показовою в цьому плані була, на думку автора, відома промова І. Дзюби в Бабиному Ярі 29 вересня 1966 р., після якої «існування українського культурно-національного і національно-політичного руху як глибоко гуманістичної й демократичної сили стало широко визнаним фактом у СРСР» (с. 427). (І. М. Дзюба — один з провідних українських радянських літературних критиків і публіцистів, лауреат премії ім. О. І. Білецького. Його статтю «Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність?» у 1988 р. передрукував журнал «Коммунист»⁹). Однак, зауважує І. Клейнер, серед українських дисидентів не всі перебували на таких позиціях. Неоднорідність, різне розуміння мети правозахисного руху 60—70-х років позначилися і на ставленні до єврейського питання. Траплялися випадки, коли самі українські «дисиденти» засуджували своїх товаришів за антисемітські і антиросійські промови (с. 430).

Завершує п'ятий розділ стаття професора Мічиганського університету З. Гітельмана «Сучасне сприйняття українців радянськими євреями: деякі емпіричні спостереження». Автор використовує дані опитувань, проведених серед осіб єврейської національності, що виїхали до Ізраїлю. Його головний висновок: «Євреї продовжують ставитись до українців з підозрою і навіть ворожістю, оскільки історичний досвід вчить їх робити так» (с. 469). Полишимо сумнівну тезу про історичний досвід. Однак у будь-якому разі наукова об'єктивність вимагала від дослідника зробити застереження, що опитування проводилися не серед усіх євреїв Радянської України, а лише серед тих, хто виїхав за кордон, тобто серед тих, які негативно настроєні щодо колишньої батьківщини. Крім того, на відповіді могло вплинути прагнення догодити офіційній пропаганді держави, що прийняла їх. Ці міркування практично позбавляють висновки З. Гітельмана наукової цінності.

⁹ Дзюба І. Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність? // *Культура і життя*.— 1988.— 24 січня; Дзюба І. Осознаем ли национальную культуру как целостность? // *Коммунист*.— 1988.— № 18.— С. 51—61.

Невеликий шостий розділ збірника — «Євреї та українці в Канаді» — містить статтю М. Лупула і діалог А. Шейфмана з У. Тарнопольським. Як зазначає колишній директор Канадського інституту українознавчих студій М. Лупул, і українці, і євреї в Канаді схильні підтримувати політику «багатокультурності». Для українців це насамперед питання збереження мови; для євреїв — захисту від культурної дискримінації взагалі (с. 463). Якихось серйозних проблем, крім долі колишніх військових злочинців українського походження, між цими двома національними спільнотами в Канаді немає. Крім урядових програм, додає до цього А. Шейфман, співробітництво та культурний обмін між українцями та євреями в Канаді регулюється програмою Міжкультурного діалогу Ліги за права людини та багатьох інших громадських організацій (с. 472). Щодо проблеми українських емігрантів, які співробітничали з фашистами, У. Тарнопольський зазначає: «Відносини між нами та євреями в діаспорі не будуть врегульовані, якщо ми не будемо готові визнати, що військового злочинця слід розглядати згідно з міжнародним правом і Конвенцією з геноциду, як такого, котрий має бути переслідуваним будь-де, в інших частинах світу, чи в Канаді» (с. 476).

Сьомий, заключний розділ збірника являє собою матеріали «круглого столу» з українсько-єврейських відносин, що був проведений на конференції в університеті Макмастер у 1983 р. Дискусія була гострою. Щоправда, проблеми дореволюційної історії України суперечок майже не викликали. Професор Р. Сербин так пояснював феномен неоднозначності українсько-єврейських відносин: і українці, і євреї були «пригнобленими національностями в Польській, Російській чи Австро-Угорській державах». Однак це зовсім не приводило до солідаризації цих двох спільностей, навпаки, «кожна спільність дивилась на іншу як на частину пригноблювача» (с. 485). З іншого боку, вказує професор І. Рудницький, демократична українська громадськість ще з другої половини ХІХ ст. мала концепцію вирішення українсько-єврейських проблем — «драгоманівську концепцію культурно-політичного плюралізму». Вона передбачала «співіснування на ґрунті демократичного гуманізму» (с. 488).

Досягненню консенсусу перешкоджали в основному дві проблеми новітньої історії: голод 1933 р. на Україні та знищення євреїв у роки фашистської окупації. Пролунали взаємні звинувачення в організації терору проти українців і євреїв. Ізраїльські вчені відповіли на це, що хоча частка євреїв в апараті НКВС на початку 30-х років була утричі більшою, ніж серед населення країни взагалі, те ж саме можна сказати, наприклад, і про Академію наук (с. 482). Один з учасників дискусії слушно зауважив, що слід говорити не про євреїв як осіб певної національності, а про євреїв, «залучених до радянського апарату» (с. 505). Професор Дж. Френкель поклав відповідальність за насильницьке проведення колективізації на Сталіна та його найближче оточення (с. 502).

Контраргументи висунули і учасники дискусії українського походження. Вони усіяко намагалися відмежуватись від войовничого антисемітизму націоналістів. Я. Білінський наголосив на необхідності розрізняти український національний рух взагалі та діяльність ОУН: «Націоналістичний рух, на наш розсуд, було б більш відповідним формулюванням. Бандера, Мельник і Стецько не були показовими для українського народу...» (с. 483—484). І. Рудницький шкодував, що під час війни «не було жодної української групи або організованого органу, котрий говорив би від імені українського народу і засудив злочини, вчинені проти євреїв, і також застеріг би українську спільність від участі в цих злочинах» (с. 490). При цьому Рудницький, здається, взагалі забув про існування законного радянського уряду України, маючи на увазі лише націоналістичні організації. На завершення цієї непростой дискусії Я. Пеленський зазначив, що труднощі в обговоренні подібних проблем будуть завжди, але «наш моральний обов'язок подолати їх» (с. 512).

З певними труднощами при вивченні історії українсько-єврейських відносин зіткнулися й радянські дослідники, які протягом тривалого часу уникали цієї теми. І лише «визнання необхідності рішучої відмови від огульного «викривального» підходу до західної історичної науки, розробки нових принципів її висвітлення...»¹⁰ дасть змогу творчо використати позитивні досягнення зарубіжних учених у цій галузі.

Одержано 19.12.89.

Автор дає обзор изданного в Канаде в 1988 г. на английском языке сборника статей «Украинско-еврейские отношения в исторической перспективе». По его мнению, материалы сборника отражают противоречивость современного этапа развития немарксистской историографии истории Украины, когда старые тенденциозные положения сочетаются со все возрастающим стремлением к объективистскому, непредвзятому анализу исторических событий.

¹⁰ Могильницкий Б. Г. Современный немарксистский историзм в свете нового политического мышления // История СССР.— 1989.— № 3.— С. 174.

А. В. Санцевич (Київ)

Види історичних досліджень

Історичне дослідження характеризується в статті як праця, в якій проведено наукове вивчення та реконструкцію якогось об'єкту соціально-історичного минулого. Дано характеристику історичних досліджень за різними видовими параметрами.

У свій час ми відзначали, що саме історичне дослідження є найважливішим й найпоширенішим об'єктом історіографії та обіцяли дати йому розгорнуту, докладну характеристику¹. В зв'язку з цим у даній статті маємо на меті представити в методологічному плані дослідження як невід'ємну частку історичної науки в усіх його видах, формах та проявах, тобто як наукову працю, де досліджується певне питання². Отже, історичне дослідження — це праця, в якій проведено наукове вивчення та реконструкцію якогось об'єкта соціально-історичного минулого з широким використанням відповідного фактичного матеріалу, простеженням закономірностей розвитку явища чи події, оригінальними авторськими висновками та узагальненнями, з певними рекомендаціями на перспективу.

Зауважимо, що навіть в історичних енциклопедичних виданнях не даються визначення та характеристика історичного дослідження як наукового твору. На сучасному етапі перебудови ця тема є дуже актуальною, оскільки останнім часом якимось стерлася відмінність між фундаментальними історичними дослідженнями, спрямованими на прирощення знань з історії, і численними популярними виданнями. На наш погляд, дана стаття допоможе історикам у чіткому визначенні характеру і мети створюваних ними праць, дотриманні тих «законів жанру», що свідчать про їхню спрямованість, місце в історіографії.

Характерними рисами історичного, як і будь-якого іншого, дослідження, є науковість, актуальність, новизна певних положень, творчий

¹ Див.: Санцевич А. В. Предмет та об'єкти дослідження історіографії // Укр. іст. журн.— 1989.— № 5.— С. 36.

² Словник української мови.— К., 1971.— Т. 2.— С. 385.